

Tanulmány

TALLÓZÁS A HUMOR VILÁGÁBAN (A HUMOR ÉS A VICC PSZICHOLOGIÁJÁRÓL)

Hárdi István

pszichiáter, pszichológus, a pszichológiai tudomány kandidátusa
ihardi@freemail.hu

*„Az emberiségnek
egy hatékony fegyvere van,
ez pedig a nevetés”*

Mark Twain

*„Ha egy dolog humoros,
keresd benne az elrejtett igazságot”*

G. B. Shaw

Bevezetéként hasznos röviden foglalkozni a terület *történelmével*. A viccek szájról szájra terjednek, ami sokban emlékeztet a népies irodalomra, népmesére (Peters – Peters, 1974). A korok humora, viccei változóak. Néha azon csodálkozunk, „min nevettek nagyapáink?” Ennek jellemző példája az adoma. Ez általában derűs – legtöbbször nem nagy igényű – történetecske. Gyűjteményekben különféle összeállításban olvashatunk a témáról (például az egészségügy humoráról – Kun, 1983). A kérdéskörrel először **filozófusok** foglalkoztak, így Kant, Schopenhauer, Jean Paul, akik a meghatározás nehézségeiről is írtak (Freud, 1905, 1982). Mai napig jelentős Henri Bergson munkája (Bergson, 1986), amely új megvilágításba helyezte a témát. Különbséget tett a

vicc, a komikum és a humor között. Megállapította, hogy az „emberi szféra”: a reakció, a visszhangot adó, nevető ember, csoport nélkül nincs vicc, humor vagy komikum. A **pszichológusok** közül Theodor Lipps és Walter Heymann (Freud 1905, 1982) munkássága emelhető ki. A kísérletes pszichológia (Séra, 1980) a humorérzéklet különféle skálák segítségével is igyekezett megközelíteni.

A **szociálpszichológiai** megközelítés csoportok, népek, s az *aktuális helyzet* humorával foglalkozik. A viccek, például az *arisztokrata viccek* (Arisztid és Tasziló), a *zsidó viccek* (Kohn és Grün), a *cigányviccek* stb. ilyen tematikus csoportosításra adnak lehetőséget. A *bolondviccek*, az elmebetegekről alkotott társadalmi előítéletekről, az ő gondolkodásmódjukról ad képet. Rokon ezzel az *udvari bolondok* világa, akiknek mindent ki lehetett mondani, szabadabban kritizálhatták az uralkodót, miként a közmondás szerint is *Kinder und Narren sagen die Wahrheit* – gyermekek és bolondok megmondják az igazat. Előbbire példa a „gyermekszáj”, valamint a „Móricka viccek”. A *politikai viccek* lehetőséget adnak

a fennálló rend elleni kritikára és az elnyomottak érzéseinek, vágyainak kifejezésére; diktatúrában az indulatok levezetésére, „szelepként” szolgálnak.

A sztálinizmus korában divatosak voltak a „jereváni rádió” „hírei”: – *Van-e élet a Mars-on?* – adja fel a kérdést a jereváni bemondó. – *Ott sincs!* – hangzik a válasz.

Hasonlóan szepel jellegű az alábbi példa: Ketten beszélgetnek: – *A szovjetek felmennek a Holdra.* – *Mind?*

A **pszichoanalitikus** megközelítés, Sigmund Freud műve a vicc és a tudattalan viszonyáról (Freud, 1905, magyarul: 1982) új utat nyitott a témához. Korszakos hatása volt, s a lélekelemzésen belül és kívül egyaránt befolyásolta a gondolkodást. A vicc a tudattalantól származik, s a nevetés okozta öröm teszi lehetővé az elfojtás felengedését. Szerinte a viccelő egy tudatelőtesből származó ötletet ad át a tudattalannak, amelyen az dolgozik, és visszaküldi a tudatba. Ezen az úton szexuális és/vagy agresszív, valamint más késztetések kerülhetnek levezetésre. Az erkölcsöt képviselő felettes én nyomása enged, s így az egyébként tiltott tartalmak is kifejeződhetnek. Legjobb példái ennek a „disznó viccek”. Freud szerint a viccekben gondolati, vagy „érzelmi megtakarítás” is érvényesül, mely ugyancsak örömet okoz, s hozzájárul a hatáshoz. A „csattanó” rövid úton fejez ki valamit, amit egyébként hosszadalmasabb lenne részletesen kifejteni. Az akasztás előtt álló embernek ez a mondata sok mindent mellőzve röviden „süti ki” érzelmeit helyzetéről: *Ná ez a hét is jól kezdődik...*

A humort, a humoros szót általában az egész témakörre alkalmazva használják, mint ami derűt, nevetést okoz. Freud megkülönbözteti a humort a vicctől (Freud 1928, 1948). Az önmagán vagy másan humorizáló a való-

ság, a bajok, a nehézségek, a személyes szenvedések fölé emelkedik, s úgy viselkedik velük, mint a felnőtt a gyermekkel. Így érthető Karinthy Frigyes azon megállapítása, hogy *Humorban nem ismerek tréfát*, mellyel a humor mélyebb igazságot tartalmazó, emelkedett jellegére utalt, szemben a pillanat szülte tréfa, vicc könnyedebb súlyával. Mark Twain halált okozó betegségéről szóló újsághírekre rövid közleményt tett közzé: *A halálomról szóló hírek kissé túlzottak.*

Nevetünk – már csak tömörsége miatt is – a szellemes mondaton, amellyel bagatelizálja, szétrombolja a hírlapi kacsát, mintha az nem is saját sorsáról szólna.

Freud a viccképződést az álommunkához hasonlította, s abban az álomkezelés ismert mechanizmusait alkalmazta – „viccmunkáról” – azaz benne sűrítésről, célzásról, eltolásról és szimbolizálásról szólt.

A *sűrítés* legjobb példái az ismert szöviccek, melyek két vagy több szó együttesével, összegyűrésével fakasztanak nevetést:

Megkérdezik egy ostromlott város túlélőjét: – *Hogy sikerült megúszni a viszontagságokat?* – *Bombásan...* – hangzik a válasz.

Ebben a *pompásan* és az átélt bombázás sűrítődik a *bombás* szóban. Freud ilyenkor „értelmi megtakarításról” beszél, amikor a gyors, rövid megjelöléssel gondolkodást, hosszabb magyarázkodást spórolunk meg, s egy szóból is megértjük a lényegét. A részletes elmondással elmaradna a humoros hatás.

A második világháború előtti viccben egy falusi pap ostorozni akarja közössége erkölcsseit, és prédikációja végén, a nyomaték kedvéért, még hozzátesszi: – ...és ez valóságos *Szodoma és Gonorrhéa...*

Szóvicc, amely elszólásnak is felfogható: A Bibliából ismert a gonoszsága miatt elpusztult két város egyikének nevéből két szó cseng

egybe, s sűrités nyomán a *Gomorra* szó helyett *gonorrheát* mond, amellyel – egyben céloz is a szabados életre – s az annak folyamán elterjedt nemi betegségre.

Az elírás, az elszlás egyik formája is lehet mosolyt, s ebben – mint ezt Freud *A mindennapi élet pszichopatológiájából* (Freud, 1904) tudjuk – az elfojtott, tudattalan impulzusoknak nagy szerepük van. Ezt példázza a *Népszava* címolalán, 1953-ban megjelent hír a szovjet diktátor haláláról:

„Mély *megrendeléssel* értesültünk Sztálin elvtárs haláláról”. – Nevetnünk kellett, mert kiderült, hogy ugyan a tény közlésére kényszerültek, de egyáltalán nem voltak „megrendülve” – ahogy egyébként ilyenkor érezni szoktak. Sőt: kifejeződött benne az elnyomó elleni agresszió, s tiltakozás az őszintétlen részvét megjártása ellen. Mindez röviden, egy szóba sűritve.

Az agresszió elfojtásáról és feloldásáról szól egy, a Budapest ostroma utáni időkől származó vicc, amikor a rossz közbiztonságban, főként éjszakánként embereket gyakran levették és kiraboltak: *Ingben és alsónadrágban áll egy ember a rendőrségen. Kikérdezik: – Hát magával mi történt? – Megtámadtak és kiraboltak norvég tengerészek! – Talán szovjetek? – Nem én mondtam! – hangzik a válasz.*

Ebben a megszálló katonáktól való félelem miatt a tettesekre olyan abszurd megjelölést használ, ami képtelensége miatt önmagában is neveléses, s utána szorongva tovább védekezik „hogy nem ő mondta” ki – az igazat.

A következő példa a viccmunka több elemét is tartalmazza:

A gazdag, de közismerten zsugori ember temetésén a papnak beszédet kell mondania. Nehéz helyzetében ezt így oldja meg: – *És*

itt van előttünk az az ember, akinek jótettei örökké titokban maradnak. . . mert soha, soha senki nem tudott róla!

E viccnek *kritikus, agresszív* él is tulajdonítható: valójában azt közli, hogy az elhunyt gonosz, zsugori ember volt, aki soha senkinek semmit sem adott. Ezt azonban ironikusan teszi, úgy mondja el, mintha a halott titokban jótékonykodott volna. A szöveg kétértelműsége és a benne rejlő *célzás* azonban az *ellenkezőre utal*.

A viccek további megértést is lehetővé tesznek, mivel a bennük működő mélypszichológiai elemek a tudattalan, a „viccmunka” mellett további társadalomlélektani tanulságokkal is szolgálnak. Ebből a szempontból különösen tanulságosak a *bolondviccek*.

Ezek elvezetnek a **pszichiátriába**. Nem véletlen, hogy pszichiáterek is foglalkoztak e kérdéssel. Elsőként Ewald Hecker 1873-ban, majd – a pszichiátria nagy rendszeralkotója és iskolateremtője – Emil Kraepelin akadémiai tisztsége átvételekor írt a komikum pszichológiájáról. A „bolondviccek” egyik ősenek az 1785-ből származó (Peters – Peters, 1974), egy londoni orvosról, John Monróról (1715–1791) szóló viccet tekintik, amely nálunk is sokféle változatban ismert:

Monró, korának London egyik legismertebb pszichiáterét körülveszik beteget az elmegyógyintézetben, s kijelentik, hogy most beledobják az üstbe, a forró levesbe. Erre az orvos azt válaszolja, hogy ruhástól nem lehet, mert elrontaná a levest, ehhez le kell vetkőznie. Amíg ő lassan vetkőzik, időt nyer, megérkeznek az ápolók és megmentik.

Ez a vicc a *betegek veszélyességét* és a *pszichiáter okosságát* illusztrálja. Ez a motívum számos hazai és külföldi példában vissza-visszatér.

Ilyen az a hazai történet, amelyben az elmeorvost arra akarják a betegek kényszeríte-

ni, hogy ugorjon le a negyedik emeletről, de ő azzal menti ki magát, hogy leugrani könnyebb, mint ilyen magasra a földszintről felugrani – s ezzel az ötlettel elengedik

E példában a viszonylag egyszerűen gondolkodó betegeket az orvos „megfelelő” szintű ötlete „meggyőzi”. Az ily módon primitívnek, sőt butának beállított betegek (Peters – Peters, 1974) – úgy vélem (Hárdi, 2005) – *regresszióban* vannak – első példában orális-kannibalisztikus impulzusoknak engednek (meg akarják főzni, és meg akarják enni), a másodikban *mágikusan gondolkodnak* (az orvos képes a földszintről a negyedik emeletre felugrani). Ugyanakkor a pszichiáter mély *empátiáról* tesz tanúságot: annyira beleéli magát a betegek irreális világába, hogy azok gondolatát folytatja, s szinte azonosul velük.

Hasonlóképpen értelmezhető a következő példa:

Két beteg fest egy szobát, az egyik a létra tetején, a másik alatta, a padlón állva cseréli a vödörket, s festékkel látja el a magasban dolgozó társát. Amikor kifogy a fenti vödörből az anyag, el kell mennie a pótlásért, és a kiürült festékes vödört a magasból kellene lehozni. Mire megszólal: – Fogózz meg az ecsetben néhány percre, mert elviszem a létrát. . .

Ez az abszurd gondolkodásnak tűnő ötlet mágikus elemeket is tartalmaz (az ecsetbe bele lehet kapaszkodni), de a laikus számára „ez butaság”, mint ezt Petersék kifejtik. Szociálpszichológiai szempontból az ilyen viccek a pszichotikus betegekkel szembeni *előítélelet* is tartalmazzák, aminek – különösen a mai modern világban – semmi realitása nincs. Pontosabban: az elfogult társadalmi szemléletet tükrözik, a viccbeli beteg nem azonos a valósággal, akkor sem, ha lehetnek a viccben mélypszichológiai elemek.

A pszichiáter (vagy az „ideg orvos”) személyét illető sztereotípiák és előítéletek is bőven szerepelnek ezekben a viccekben.

Egy „vélt parazitózisban” szenvedő beteg elpanaszolja az orvosnak, hogy a bőre alatt „lévő” – vélt – bogarakat állandóan le kell magáról söpörnie. . . – *Jó, jó, de ne rám. . .* – hangzik a pszichiáter válasza.

Petersék szerint az ilyen viccek a *pszichés infekciót* illusztrálják, mely szerint az elmebetegekkel foglalkozó – orvos, ápoló – hivatása áldozatává válhat: „megfertőződik” a kóros tartalmakkal, azaz maga is beteggé válhat. Karinthy Frigyes is sok helyen írt az ő korában a még „zárt osztályról” elterjedt előítéletekről, amely szerint „a kulcs különbözteti meg a személyzetet a betegről”. A ma is élő vélekedéssel szemben az igazság az, hogy mint minden emberben, az orvosban is élhetnek problémák, konfliktusok, melyet ki-ki a maga módján old meg, esetleg szublimál. A pszichiátereknél ez a lehetőség a hivatásban is adott, a pályán élhetik ki humanista érdeklődésüket, problémamegoldó készségüket.

Már az ismertetett példák utaltak arra, hogy a bolondviccek még megváltozott formában is elmaradnak a tudomány fejlődésétől, például a *gyógyíthatatlanság* előítéletével, illetve a kórosnak vélt állapot változtathatatlanságának groteskségével:

Egy beteg magát XVI. Lajosnak véli. Az ápoló arról számol be a viziten a főorvosnak, hogy az illető már sokat javult, mert most már csak XIV. Lajosnak véli magát. . . (Peters – Peters, 1974)

Eltételezve attól, hogy ez nem felel meg a valóságnak, azaz nem így gyógyulnak a betegek, de az idő is eljárt a királyokról, Napóleonekról szóló téveszmék felett. Folytatni lehetne a példákat, és mindegyikhez még sokféle magyarázatot lehetne hozzáfűzni, de célszerű

végül összefoglalni a bolondviccek mentálhigiénés jelentőségét:

1. A pszichiátriai témájú viccekben a pszichés betegekkel kapcsolatos *társadalmi szemlélet* és *előítélet* tükröződik. A viccek ugyan tartalmazhatnak valós elemeket, de ezek inkább a szociálpszichológiai tényezőkre utalnak, mint a valódi betegek-re. A viccbeli „bolondok” nem azonosak a gyakorlatban kezelttekkel.
2. *Előítélet, izoláció és főként háritás* is szerepel bennük. Ez az elmebetegségtől való félelemben is gyökerezik. A „beteg az más”, „nem olyan, mint mi”, „veszélyes”, „elkülönítendő” stb. A kórostól érzett szorongást és agressziót a betegek-re vetítik ki. A társadalmi mellett az egyéniségnek is fontos a szerepe: ismert az elmebajtól való különféle jellegű szorongás.¹

A viccelésben – mint az eddigiekben is láttuk – nagy szerep jut az *érzelmeknek*, valamint a *hangulati tényezőknek*. Mindennapi életből ismert, hogy derűs, vidám emberek szeretnek „viccelődni”, gyermekek tréfát űznek egymással. A nevetés az egészséges élet kifejezője. Serdülők – sőt szerelmesek is – sokszor „ok nélkül” nevetgélnek. Mondhatni örülnek az életnek, egymásnak. Ugyanakkor a humor jelentkezhet megterhelő, sőt depresszív hangulatot keltő helyzetekben is. Említettük az „akasztófahumor” példáját, az ironikus megjegyzést, amit a halálraítelt mond kivégzésre induláskor: *na ez a hét is jól kezdődik!* Anna Freud szerint a humor lehet a *há-*

ritás egyik formája (Sandler – Freud, 1985). Vannak „nevetős” emberek, akik vidámsága mögött szorongás rejtőzik. Chaplin a humor gyökerét a halál elleni védekezésben látja, az ember az egyetlen élőlény, aki nevetni tud, s így küzd a halálfélelem ellen (Hárdi, 2007). A nemrég elhunyt nagyszerű komikus, Hofi Géza kitűnő budapesti szobra egy halálfejlet tart a kezében, mellyel szembenéz.

A viccmondásban, humoros jelenetek előadásában nagy szerepe van a *feszültségnek*. A jó előadók megfelelően előkészítik a poént, mely annál intenzívebben sült el, mennél jobb az előkészítés. Chaplin *Cirkuszában* gegetgegre halmozva a *crescendo* jelenetében lavinaszerű hatást ér el: mint díszletmunkás beviszi a porondra a bűvész kellékeit, s egy asztal rejtett gombjának „véletlen” megnyomására a bűvész trükkjei fokozatosan nyilvánvalóvá és nevetség tárgyává válnak. A jó viccmondás lehet művészet, amikor a tudattalan bemutatása – különösen jó előadókészség esetén – a személyiség flexibilitására is utal: jól tud bántani a tudattalanjával. Másfelől a jó előadó dramatizálással szinte szemünk elé hozza a viccbeli jelenetet vagy történetet, fokozza a feszültséget, s ezzel a poén is jobban „sült el”. Sok kiváló viccmesélőben sajátos egyéni humorérzék rejtőzik, mondataikból ellenállhatatlan derű árad – ami mind fokozza a hatást. A „poényilkosság” a humorérzék hiányáról, gátlásról, esetleg neuroziszról árulkodhat.

A *tudományos közlésben, előadásban, oktatásban* fontos szerep jut a humornak. Az elvont tételek, nehéz problémák egy idő után megterhelhetik a hallgató figyelmét, s az ilyenkor elmondott – a kérdéshez kapcsolódó – anekdoták, viccek feszültségcsökkentők, pihentetőek lehetnek. Így élénkebbé, színesebbé is válhat az előadás. Különösen hosszabb előadásoknál megnő a hallgatóságban a derű

¹ Megjelenik ez a tendencia az elme-kórházak elhelyezésében is, melyeket a városok perifériájára (Angyalföld, Lipótmező) vagy az ország szélére (Szentgotthárd) telepítettek. A történelem ezt még tovább bizonyítja: az Angyalföldi Tébolydából köz-kórház lett, s a Lipótmezőt, azaz az Országos Pszichiátriai és Neurológiai Intézetet – megszüntették.

iránti igény: egy-egy fárasztó óra befejezése előtt, igénybevevő előadásorozatok vége felé könnyebben nevetnek – néha akár még egy emelkedettebb hangulatú mondaton is, s szívesen veszik az ellazulást keltő humort. A laikusokban a vicc oldhatja az újtól való félelmet, közelebb hozhatja a „magas pódiumon” beszélő tudóst. A lelkes, derűs ismeretterjesztés nem csupán értelmileg, de „érzelmileg is leköti” a hallgatóságot, ahogy ezt például Öveges professzor tévéelőadásainak népszerűségében is tapasztalhattuk. Természetesen – ahogy ezt jó előadóknál is látjuk – a tréfa, a vicc csak mértékkel alkalmazható.

A humor világának a **lelki egészségvédelemben, a mentálhigiéniében** nagy a jelentősége. Már volt szó a viccnek feszültségcsökkentő mechanizmusáról. Freud is ír a humornak szenvedés elleni hatásáról, amelynek segítségével az ember felülemelkedhet bajain (Freud, 1928, 1948). Ugyancsak ismert stresszlelküzdő tulajdonsága is. A *trauma feldolgozá-*

sát is szolgálhatja, ahogy ez – különös módon – a 2001. szeptember 11-i, az USA-t ért szörnyű terrortámadás után történt. A világot megrázó esemény nyomán Amerikában ilyen tárgyú viccek is keletkeztek.

Maga a nevetés is segíthet a lelki egészség fenntartásában. A nevetés nyomán a szervezetben endorfinok szabadulnak fel, részlegesen kicserélődik a tüdő reziduális levegője, a rekesszizom erőteljes mozgásai fokozzák a bélperisztaltikát, javul az emésztés, a szervezet immunháztartása – a kacagás „zsigeri kocogás” (Bagdy – Pap, 2005). Nemzetközi „nevető”- és „hahota-klubok” segítenek a lelki egyensúly fenntartásában, a gyógyulásban. Hazánkban 2000 óta kórházi gyermekosztályokon „bohócdoktorok” a kis betegek hangulatának javításával járulnak hozzá felépülésükhöz.

Kulcsszavak: *humor és pszichológia, vicc és a tudattalan, a vicc szociálpszichológiája, pszichiátriai viccek, humor és lelki egészség*

IRODALOM

- Bagdy Emőke – Pap János (2005): Gondolatok a nevetésről. *Psychiatria Hungarica*. 19, 5, 390–418.
- Bergson, Henri [1900] (1986): *A nevetés*. 3 kiadás. Gondolat, Budapest
- Freud, Sigmund [1904] (1941): *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*. Ges. Werke. Bd: 4, Imago, London
- Freud, Sigmund [1905] (1982): A vicc és viszonya tudattalanhoz. In Freud: *Esszék*. Gondolat, Budapest
- Freud, Sigmund [1928] (1948): *Der Humor*. Ges. Werke. Bd: 14, Imago, London
- Hárdi István (2005): Pszichiátria a humorban (Szerkesztői előszó). *Psychiatria Hungarica*. 19, 5, 378–379.
- Hárdi István (2005): Humor a pszichiátriában (Szerkesztői előszó). *Psychiatria Hungarica*. 19, 5, 440–441.

- Hárdi István (2007): A filmművészet halhatatlana: Charlie Chaplin. Adalékok egy zseni analíziséhez. *Magyar Tudomány*. 2, 226–232.
- Kun Erzsébet (1983): *Derítő-szerek*. Gondolat, Budapest
- Peters, Uwe Henrik – Peters, Johann (1974): *Irre und Psychiater*. Kindler, München
- Sandler, Joseph – Freud, Anna (1985): *The Analysis of Defence: The Ego and the Mechanisms of Defence Revisited*. International University Press, New York
- Séra István (1980): *A nevetés és a humor pszichológiája*. Akadémiai, Budapest
- Speier, Henrik (1975): *Witz und Politik*. Edition Interforum AG, Zürich